

Лариса РЕВА, Larysa REVA

Національна Академія наук Вищої освіти України, Україна
Національна Спілка краєзнавців України, Україна
National Academy of Higher Education of Ukraine, Ukraine
National Union of Local History of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0002-6623-362x
e-mail: LesyaReva7@gmail.com

Питання давнього письменства в дискусійних оглядах

Issues of Ancient Literature in Discourse Reviews

Abstract

For the first time, following the teachings of M. Hrushevsky and V. Peretz, the research paper presents the literary process in the continuous development of the medieval period, namely the 14th–16th centuries, marked by many historians of literature as the most depressing period. Using mostly the historical-comparative method, we tried to understand it in more detail. Therefore, the Mongol-Tatar invasion, having slowed down the cultural and educational currents for a long time, endangered the very existence of the state. And, therefore, the factors mentioned above took place. Ukraine, having experienced many influences – Byzantine, Polish, and later Russian, was in an extremely disadvantageous position in a versatile plan. Focusing attention on the formation of personal principles through showing the development of liturgical literature, in which the Bible has always been at the center, we emphasize the importance of the canonicity of literature. And we are stoically convinced that everything is better in literature, starting precisely with the Book of Books, the influence of which lies at the basis of all creativity, not only of spiritual preachers – L. Baranovych, D. Tuptalo and other cult writers, whose heritage should be considered in education not only in the courses of ancient literature of universities, but already in secondary school. Therefore, the involvement of liturgical literature at hand is currently the most appropriate, since the role of education comes not only from the family, but also from educational institutions.

Keywords: old prints, liturgical literature, the Bible, Kyivan Rus, folklore, folk art, Cossacks.

У статті чи не вперше в представленому зрізі, слідуючи за вченнями М. Грушевського та В. Перетца, представлено літературознавчий процес у безперервному розвитку медієвістичного періоду, а саме XIV–XVI ст., позначеного багатьма істориками літератури як найбільш депресивний період. Використовуючи здебільшого історико-порівняльний метод,

ми намагалися розібратися детальніше. Отже, монголо-татарська навала, загальмувавши на тривалий час культурно-просвітницькі течії, ставила під загрозу саме існування держави. І тому ті чинники, про які йшлося вище, мали місце. Україна, зазнавши багатьох впливів – візантійського, польського, а згодом і російського, – перебувала у вкрай невідповідних позиціях різностороннього плану. Зосереджуючи увагу на формуванні особистісного начала через показ розвитку саме богослужбової літератури, у центрі якої завжди стояла Біблія, ми наголошуємо на важливості канонічності літератури. І стоїчно переконані, що все краще у літературі починається саме з Книги книг, вплив якої лежить в основі усієї творчості не лише духовних проповідників – Лазаря Барановича, Дмитра Туптала та інших культових письменників, спадщина яких повинна розглядатися в освіті не лише в курсах давньої літератури вишів, а вже в середній школі. Отже, залучення до підручкової літератури богослужбових текстів наразі найбільш доречно, оскільки роль виховання йде не лише з родини, а й із навчальних закладів.

Ключові слова: стародруки, богослужбова література, Біблія, Київська Русь, фольклор, народна творчість, козацтво

Мета статті. Ми прагнемо показати складний і безперервний плин розвитку української давньої літератури всупереч тим історичним подіям, які почасти складалися не на її користь. При цьому послуговувалися посередництвом різних методів літературознавчих досліджень, насамперед – історико-порівняльного та біографічного.

Основний виклад матеріалу. У вітчизняному літературознавстві давно утвердилася думка, що XIV–XV – перша половина XVI ст. – найбільш несприятливий період у розвитку давньої літератури, що дав дуже мало писемних пам'яток, оскільки тяжкі наслідки татаро-монгольського нашествя та іноземне панування не сприяли появі в літературі чогось значного й оригінального. Відзначимо, що українська медієвістика донедавна цьому періоду приділяла недостатньо уваги.

Історично могутня в минулому велика держава Київська Русь, послаблена міжкнязівськими чварами, у XIII ст. розпадається на окремі князівства. У XIV ст. західноруські й південноруські землі були експансовані литовськими князями. Кревська унія 1385 р. та Люблінська унія 1569 р., що об'єднали Литву та Польщу в одну державу, сприяли посиленню влади польської шляхти і литовських феодалів на західних землях України та Білорусі. Католицька церква посилювала свої позиції. Православна віра та українська мова, що зміцніли серед народу на той час, змушені були поступитися. Відтак руйнуються, розкрадаються і привласнюються культурні осередки і центри.

Фактично „на триста літ загальмовано, відкинуто назад розвиток усієї нашої матеріальної і духовної культури, яка досягла такого високого рівня у часи Київської Русі”¹. Багато дослідників уважали цей період винятково безплідною

¹ Л. Махновець, *Література другої половини XIII – середини XVI ст.* [в:] *Історія української літератури*: у 8 т., Київ 1967, т. 1, с. 163.

добою в історії українського письменства і рукописання: „...історія південної Русі, а отже, і її література, від часу Люблінської Унії аж до кінця XVIII ст. є картиною вельми трагічною... Занепад був безприкладний, повний”², – зазначив І. Франко. „Кінець XIII, XIV та XV ст. є для нас майже паузою в літературному розвитку. Такі паузи бували в духовному, культурному, літературному житті України. Вони викликають у нас сум за «пропащим часом» у житті нашого народу, але, оглядаючись на ті часи розквіту, пишного буяння, що завжди приходили після таких духовних пауз, дивимось на майбутнє з надією”³, – вторив Д. Чижевський. Такої ж думки були М. Возняк⁴ та С. Єфремов⁵. „XIII – XIV ст. є для нас пусте місце, бо з того часу не дійшло майже жодних літературних пам’яток”⁶, – говорив А. Шамрай. Г. Грабович узагалі сумнівається у взаємозв’язках давнього (від кінця XV – до кінця XVIII ст.) і новітнього (від Котляревського) етапів української літератури й говорить про перервність розвитку українського літературного процесу⁷. Чи так це? Спробуємо розібратися в найбільших катаклізмах тогочасної доби, історично їх простеживши.

Отже, нашествя татаро-монгольської орди в XIII ст. та литовське панування завдавали нищівного удару всьому укладові життя давньоруських земель... Пішли з димом надбання культури образотворчого й прикладного мистецтва, рукописна книжність. Завойовники посягали також і на історію й національну самосвідомість, на інтелігенцію, мову, духовність, віру, свободу⁸.

Зростає незадоволення серед народних мас, які піднімалися на боротьбу за збереження своєї власної віри – православного християнства, оборони його від іноземної експансії за свою соціальну та національну незалежність. Водночас українське населення вело невпинну боротьбу і проти турецько-татарської агресії на півдні.

Не маючи своєї держави, український народ створив нову специфічну суспільну силу – козацтво. Цей усесвітньо відомий феномен пов’язаний із національною українською духовністю. Козацтво – це не тільки суспільний стан, це стан душі, душі вільної людини, яку ніколи неможливо перетворити на раба. Козацтво виконало покладену на нього історичну місію і врятувало

² І. Франко, *Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст.* [в:] *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.*, Київ 1993, с. 364–365.

³ Д. Чижевський, *Історія української літератури XIV–XV віків* [в:] Д. Чижевський, *Історія української літератури: від початків до доби реалізму*, Тернопіль 1994, с. 212.

⁴ М. Возняк, *Занепад літератури через татарське лихоліття* [в:] М. Возняк, *Історія української літератури: у 2 кн*, Львів 1992, кн. 1, с. 253–256.

⁵ С. Єфремов, *Загальні уваги до історії українського письменства* [в:] С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, с. 19–67.

⁶ А. Шамрай, *Українська література: стислий огляд*, Харків 1927, с. 45.

⁷ Г. Грабович, *Деякі теоретичні проблеми українського літературознавства* [в:] Г. Грабович, *До історії української літератури*, Київ 1997, с. 14–15.

⁸ П. Кононенко, *Українська література: проблеми розвитку*, Київ 1994, с. 77.

український народ від загибелі, сприяло розвитку нації, утвердженню національної самобутності та самосвідомості народу. Національна ідея та національна самосвідомість стали головною рушійною силою козацького руху. Це був період піднесення етнічного самоусвідомлення українців, що й визначило основні риси письменства XIV – першої половини XVI ст.

Попри всі історичні катаклізми важливу роль у політичному, економічному, культурному і релігійному житті зберігав Київ⁹.

Народ жив і творив. І хоч про оригінальні літературні пам'ятки XIV – першої половини XVI ст. відомості дуже й дуже скупі, є всі підстави говорити про дальший розвиток тепер уже українського письменства, яке було продовженням традицій Київської Русі¹⁰.

Поступове національне пробудження народу сприяло зосередженню й подальшому розвитку української культури. Не загинули в цих умовах фольклорні традиції Київської Русі. Зароджуються нові суто українські жанри усної народної творчості: думи та пісні – історичний героїчний епос, що був продовженням традицій героїчного епосу Київської Русі, епос, „що за величчю ідей та художньою довершеністю належить до перлин світової культури”¹¹.

У піснях і думах XV – першої половини XVI ст. знайшла своє відображення конкретна історична дійсність, характерна для раннього періоду козаччини, боротьба проти татар і турецьких яничарів, пізніше польської шляхти, боротьба проти соціального і національного гніту.

Визвольні змагання українського народу за свої свободи з-під будь-якого іноземного ярма, оспівування кращої долі, пошук ідеалу в сьогоденні, подвиги народних ватажків, уславлення Запорізької Січі, об'єднання слов'ян у боротьбі проти татарів та турків, туга бранців у неволі – основні мотиви цієї творчості.

Зміст історичних пісень і дум цього часу – тяжкі поневіряння полонених козаків у турецько-татарській неволі, їхня втеча, смерть козака в чистому полі, страдницька доля української жінки-полонянки (*Плач невольника, Втеча трьох братів із города Азова з турецької неволі, Маруся Богуславка, Іван Богуславець* та ін.) – ці твори пройняті палкою любов'ю до Батьківщини, тугою за рідним краєм, мріями про визволення з турецької каторги, ненавистю до землі і віри бусурманської. В їх мелодіях переважають мінорні мотиви, сповнені глибокого ліризму, елегійності, суму. Пісні й думи невольницького циклу, т. зв. „невільницькі плачі”, наближаються до народних голосінь.

Зразки народнопоетичної творчості цього часу, що збереглися до наших днів, свідчать про високий духовний потенціал народу, який у страшний боротьбі відвойовував собі право на національну незалежність. „Література народу –

⁹ *Історія Києва*: у 3 т., 4 кн., Київ 1986, т. 1 *Стародавній і середньовічний Київ*.

¹⁰ В. Микитась, *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ 1988, с. 89.

¹¹ Л. Махновець, *Ор. cit.*, с. 160.

це внутрішнє життя народу; наскільки воно відбилося в творах народного слова, мови”¹².

Думи, історичні пісні, балади та народні легенди мали істотний вплив на розвиток українського красного письменства впродовж усього його наступного розвитку. „Те, що нам бракує в письменній традиції, до певної міри доповняють відгомони старої усної словесності, що відбила на собі образи і мотиви також і книжної творчості сих переломових століть XIII–XV”¹³.

Водночас із формуванням української народності на базі діалектних особливостей давньоруських говорів усталюються й основні риси української розмовної мови¹⁴. Ознаки „живої” української мови викристалізувалися ще в пам’ятках XII ст. У XIV–XVI ст. найвиразніше вони відбилися у грамотах, політичних актах, суто літературних пам’ятках.

Юрій Шевельов (Шерех) – автор численних мовознавчих і славістичних досліджень. Його праці з проблем української літературної мови, діалектології, історичної морфології, що свого часу протистояли ідеологічній залежності радянського мовознавства, і в наш час мають непересічну наукову вартість. В англомовних монографіях *A Prehistory of Common Slavic: The historical phonology of common Slavic* (Передісторія слов’янської мови: Історична фонологія загальнослов’янської мови, 1964, друге вид., 1965) та *A historical phonology of the Ukrainian language* (Історична фонологія української мови, 1979; український переклад 2002) Ю. Шевельов показав розвиток фонологічної системи української мови від праслов’янської на широкому тлі – до сьогодення, представивши історичні, діалектні, міжмовні та текстуальні площини, дослідив глибинно-причинові зв’язки між окремими фонетичними змінами, тобто науково обґрунтував засади української мови від початку VII ст., завершивши її формування приблизно в XVI ст. Він абсолютно заперечив концепцію прасхіднослов’янської лінгвістичної єдності трьох братніх народів у доісторичні часи, при тому розвинув концепцію конфігурації та діалектних груп (київсько-поліської, галицько-подільської, полоцько-смоленської, новгородсько-тверської, муро-рязанської говірок), що дали початки російській та українській мовам, і вийшов переможцем в дискусійних тенденційних процесах радянщини, довівши автохтонність української мови. У Росії до сьогодні працюють кафедри давньоруської писемності, які продовжують обстоювати радянську концепцію походження східнослов’янських мов і так само привласнюють пам’ятки давньоруської літератури, як це було за часів СРСР.

Між тим, залюблений у рідну мову і літературу, Ю. Шерех говорив про європейськість української літератури, і про те, що європейські літератури й мистецтва

¹² М. Возняк, *Op. cit.*, с. 52.

¹³ М. Грушевський, *Історія української літератури*: у 6 т., 9 кн., Київ 1993, т. 3, с. 242.

¹⁴ В. Микитась, *Література XIV – першої половини XVI ст.* [в:] *Давня українська література*, Київ 1978, с. 6.

йдуть за нашою літературою. А це значить, – пише він, – що „ще раз переко-нуємося: європейськість досягається не переспівами чужих майстрів, а вмінням говорити власним, українським голосом”¹⁵. У цьому Ю. Шерех – не лише патріот, громадянин, а й герой своєї країни, духовно й ментально плеканий нею, за цим – незламна віра в значущість України в світі та в її прекрасне майбутнє.

У XIV–XV ст. Київ залишається одним із найбільших на східнослов’янських землях центрів книгописання¹⁶. Серед книг XIV ст., що дійшли до наших днів, виділяється *Євангеліє-Апракос* (Лаврське), написане на пергаменті великим уставом. Найімовірніше, це *Євангеліє* вийшло з майстерні при Печерському монастирі з порядком тексту не за чотирма євангелістами, а по неділях, починаючи від Великодня, відповідно до того, як читається в церкві. Початок поширення – у Київській Русі в XI ст. Того ж походження *Євангеліє-Апракос* XIV ст., яке, на жаль, збереглося лише фрагментарно. Воно також написане на пергаменті, а початкові літери виведені кіновар’ю¹⁷.

Вершиною творчості київських книгописців XIV ст. слід уважати ілюстрований *Псалтир* 1397 р. На східнослов’янських землях багато століть псалтир був одним із головних посібників при навчанні грамоті. Він був і найбільш поширеною книгою того часу. У кінці зазначено переписувача *Київського Псалтиря* – протидиякона Спиридонія. Фахівці відносять переписаний Спиридонієм *Псалтир* до кращих зразків східнослов’янського книжкового мистецтва XIV – першої половини XVI ст.

Як і в попередньому столітті, книгописання Києва зосереджувалося у великих монастирях, при яких збиралися значні бібліотеки рукописних книг. Відомі реєстри бібліотек Львівського, Онуфріївського¹⁸, Києво-Печерського¹⁹, Супрасльського монастирів.

Серед переписаних у Печерському монастирі в XV ст. книг нині відомі *Толкове Євангеліє* (1434), *Ліствиця* (1455), *Златоструй* (1474), монастирський пом’яник кінця століття. У Печерській Лаврі створено дві нові, т. зв. Касіянівські редакції *Патерики* 1460 і 1462 років, які поширилися на всіх слов’янських землях і, як уже зазначалося, мали велике значення для розвитку агіографічної прози.

На початок XV ст. припадає поява видатної пам’ятки київської книжкової справи – *Євангелія*, що вийшло з майстерні Микільсько-Пустинного монастиря: „В лето 1441 свершена книга сия Евангелие... рукою многогрешного инока Макария”²⁰.

¹⁵ Ю. Шевельов, „Меч, труби, люття” [в:] Ю. Шерех, *Друга черга: література, театр, ідеології*, Нью-Йорк 1978, с. 71.

¹⁶ Л. Рева, *Літературний Київ середньовіччя* [в:] „Вісник Книжкової Палати”, № 11 (64), 2001, с. 43–46.

¹⁷ *Слов’янські рукописи XI–XIV ст.*, Київ 1969, с. 54–58.

¹⁸ Н. Закревский, *Описание Киева*, Москва 1868, т. 2, с. 745.

¹⁹ D. Zubrycki, *Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji*, Lwów 1836, s. 59–60.

²⁰ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: опыт церковно-исторического исследования*, Киев 1883, т. I, прилож., с. 10.

Не припинялося книгописання в другій половині XV ст. – початку XVI ст. у Софійському Соборі. На книгах, створених тут, збереглися помітки, що в Печерському і Микільсько-Пустинному монастирях переписувалися книги для руських міст.

Серед збірників даного періоду значимі книги: *Золотий Ланцюг для поучення всіх християн*, де вміщено чотири проповіді Серапіона; переспіваний І. Франком *Ізмарагд*, що має заголовок *Книга Ізмарагд, у якій всілякі мудрощі Святих Писань витлумачені Святими отцями*. Збірка вмішувала понад 150 проповідей на різні теми, в основному слов'янських авторів. Уважають, що з трьох редакцій цього збірника дві мають виразно український характер.

Складаються молитовники, доповнюються різні збірники проповідей, перероблюється іноді виклад, а іноді й мова, наближаючись до народної (*Минеї* 1489; *Києво-Печерський Патерик*). Переписується богослужбова література і книги для читання, так звані *Четьї*, здебільшого релігійного і повчального змісту.

Поряд із текстами житій, освячених Церквою, в українських рукописах XIV–XV ст. поширювалися апокрифічні біблійні легенди та оповідання про Адама та Єву, пророка Мойсея, про Богородицю та ін. З'являються українські обробки історичних та белетристичних повістей, збірники повчально-оповідного змісту.

Духовна лірика свій зміст і поетичні мотиви значною мірою черпала з церковного богослужіння, апокрифічних легенд, житій святих, проповідей, богослужбового співу, що відзначався глибокими естетичними почуттями і поетичністю. Вони справляли на сучасників велике емоційне враження, давали можливість розуміти зміст Святого Письма тим людям, котрі достеменно не розуміли церковнослов'янської мови.

Ораторсько-проповідницька проза XIV – початку XV ст. послужила своєрідним містком поміж ораторським мистецтвом Київської Русі та його досягненнями у XV–XVI ст. Традиція ораторського мистецтва, що йшла з часів Київської Русі, продовжувала розвиватися і в пізніші часи, причому не тільки в східнослов'янських, а й у південнослов'янських писемностях²¹.

Триває процес освоєння й подальшого розвитку давньоруської спадщини. У східнослов'янських літературах XIV – першої половини XVI ст. виразно відчувається вплив літературних творів і пам'яток давньої Русі: *Слова о Законі і Благодаті* Іларіона, *Повісті временних літ*, *Слова о полку Ігоревім*, *Києво-Печерського Патерика*.

„Для східнослов'янського Передвідродження в писемності епоха Київської Русі стала своєрідною «античністю»”, – писав Л. Микитась²². Таким чином,

²¹ Ю. Бегунов, *Проблеми изучения торжественного красноречия южных славян IX–XVI вв.* [в:] *Славянская література: VII Межд. съезд славистов*, Варшава, август, 1973, Москва 1973, с. 387–389.

²² Л. Микитась, *Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори*, Київ 1988, с. 28.

основу тодішньої української літератури складали компілятивні, перероблені зі старих, уже відомих писань рукописні збірники, які задовольняли потреби християнського культу та просвітництва. Літературні пам'ятки цього періоду – усні, писемні та першодруки теж були ланками в нерозривному ланцюзі історії української літератури.

„Письменство, творене на українській землі в XIV–XV ст., – це цільна епоха: коли XIII ст. розвивалося інерційно стосовно епохи Київської Русі-України, то цей час – пора консервації давніх досягнень”²³. Бо „...такі збірники творилися з оригінального й перекладного письменства через переживання вже відомих писань, через перероблювання, компілювання і наслідування”²⁴.

Унікальними за змістом пам'ятками оригінальної літератури, що належать до даного періоду, є літописи, що продовжували традиції київського й галицько-волинського літописання. До нашого часу не зберігся писаний в Києві опісля 1240 р. літопис. Але є підстави вбачати його фрагменти XIV ст. у західноукраїнських (або т. зв. литовських) літописах, створених в основному в XV – першій половині XVI ст. Створюється короткий *Київський літопис* XIV – початку XVI ст. Літописи здебільшого пишуться в монастирях, проте мова їх наближається до живої, народнорозмовної.

Починаючи від другої половини XIV ст. посилюються зв'язки української літератури з літературою південних слов'ян, насамперед болгарів та сербів. У літературному житті яскраво відчувається другий південнослов'янський вплив, який загалом позитивно позначився на розвитку культури східних слов'ян. Можна думати, що від XIV–XV ст. у літературній творчості вершків українського громадянства проводяться повільні впливи латинщини, але разом із тим у ці століття триває популяризація, а також масове, так би мовити, сприймання грецького культу і його літературної традиції²⁵, зазначав А. Шамрай.

У вітчизняному літературознавстві візантійські впливи студіювали І. Франко²⁶, М. Грушевський²⁷, М. Гудзий²⁸, О. Білецький²⁹, А. Білецький³⁰, П. Попов³¹,

²³ В. Шевчук, *Письменство XIII–XV століть* [в:] В. Шевчук, *Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII ст.*: у 2 кн., Київ 2004, кн.1 *Ренесанс. Раннє Бароко*, с. 37.

²⁴ М. Возняк, *Op. cit.*, с. 260.

²⁵ А. Шамрай, *Op. cit.*, с. 45.

²⁶ І. Франко, *Візантійська література* [в:] І. Франко, *Зібрання творів*: у 50 т., Київ 1981, т. 29, с. 184–194.

²⁷ М. Грушевський, *Op. cit.*, Київ 1993, т. 2, с. 41–42, 44, 110, 117.

²⁸ И. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва 1966; И. Гудзий, *История Византии*, Москва 1967, т. 1–3; И. Гудзий, *Византийская литература*, Москва 1974.

²⁹ О. Білецький, *Перекладна література візантійсько-болгарського походження* [в:] О. Білецький, *Зібрання творів*: у 5 т., Київ 1965, т. 1.

³⁰ А. Білецький, *Грецькі написи на мозаїках Софії Київської*, Київ 1961.

³¹ П. Попов, *Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст.*, Київ 1959.

О. Мишанич³², а також зарубіжні вчені – Д. Лихачов³³, учень В. Перетца І. Єрьомін³⁴, П. Строев³⁵ та ін.

Після завоювання турками Болгарії та Сербії в кінці XIV ст. із Балканських країн в Україну приїжджають освічені південнослов'янські емігранти. Видатним письменником того часу був Григорій Цамблак (1364–1420), болгарин за походженням, релігійний і культурний діяч, уродженець болгарського міста Тирнова. У 1375 р. він стає митрополитом Київським і Литовським, а від 1390 – Московським. У 1415–1418 рр. обіймав посаду митрополита українських і білоруських земель та Великого Князівства Литовського. Григорій Цамблак брав активну участь у літературному житті східнослов'янських земель останньої чверті XIV – початку XV ст., багато перекладав із грецької мови на старослов'янську, складав „слова” („слово” – ораторський жанр церковно-релігійного й повчального змісту: *Слово о Законі і Благодаті* митрополита Іларіона (перша половина XI ст.), вісім *Слів* Кирила Турівського (друга половина XII ст.) та ін. Твори Г. Цамблака користувалися успіхом на східнослов'янських землях. Їх уносили до збірників духовних повчань, разом із проповідями Іоанна Златоуста. Відомо 26 творів Цамблака, головним чином *Слів* із приводу різних церковних свят. Його твори ораторського і житійного жанру мають певне значення для історії української прози. Вони відзначаються витонченістю, поетичною експресією, різноманітними риторичними засобами. Новаторський характер агіографічних творів Г. Цамблака виявився в тому, що автор, зберігаючи у загальних рисах житійну композицію, значно посилив белетристичний елемент та емоційну наповненість оповіді. Він, як і інші представники стилю „плетіння слівес”, надавав оповіді підвищеної емоційності, нагромаджував трагічні і мелодраматичні епізоди, намагаючись психологічно їх умотивувати (наприклад, *Житіє Стефана Дечанського*).

Кипріяні і Григорій Цамблаки, використовуючи традиції афонської школи, утілювали „плетіння слівес” або експресивно-емоційний стиль у своїх житіях, проповідях і „похвальних словах”, написаних в Україні. Саме ці впливи мали місце в церковно-ораторській прозі XVII ст., зокрема у великому збірнику церковних проповідей Лазаря Барановича *Труби слівес проповідних* (1674).

У Київській Русі „слово” мало значення також поетичного сказання, поетичної повісті, найвизначнішим зразком якої є *Слово о полку Ігоревім* (XII ст.).

Вплив південнослов'янської писемності відчувався майже в усіх східнослов'янських пам'ятках XV–XVI ст.: у церковно-службовій книжності,

³² О. Мишанич, *Крізь віки*, Київ 1996.

³³ Д. Лихачев, *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России*, Москва 1958.

³⁴ І. Єрьомін, „Зведений” *Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах*, Київ 1927.

³⁵ П. Строев, *О византийском источнике Нестора* [в:] „Труды общества истории древностей российских”, ч. IV, кн. 1, Москва 1828, с. 167–176.

в перекладних та оригінальних світських творах, зокрема в літописанні, в офіційних урядових документах, в орфографії.

Переносяться з Болгарії і Сербії нові переклади з грецької – Біблії, Четвероєвангелія, Апостола, Псалтиря, службових Міней, гімнографічної літератури, Пісні пісень, *Слів* Григорія Богослова. Поширені були хрестоматії, збірки афоризмів та анекдотів із Святого Письма, висловів античних філософів та письменників.

Популярною була візантійська антологія *Пчела* – грецький збірник цитат із християнської та античної літератури, складений Максимом Ісповідником (VII ст.). Український переклад з'явився на межі XII–XIII ст. Це багате джерело античних афоризмів та анекдотів, що ввійшли в український фольклор, збірник не втрачав популярності в XIV аж до XX ст. Мотиви збірника використовував у своїй творчості І. Франко.

Такі збірки мали чимале культурне і літературне значення. Вони хоч трохи розширяли круг тем наших старих книжників та їх світогляд поза межі церковного писання, підсували їм взірці, форми і гадки, а при тім давали змогу повеличатись при нагоді цитатами з різних християнських і античних письменників, котрі вони знаходили в таких збірках³⁶, – писав М. Грушевський.

Перекладаючи твори візантійських письменників, автори надавали їм нового життя, наповнюючи їх реальними подіями, елементами звичаїв, побуту, обрядів і вірувань українського народу³⁷.

Особливо велике значення в ідеологічно-релігійному житті і для розвитку літератури мав переклад Біблії. З Біблії – її перекладів, поетичних і філософських інтерпретацій – розпочалася наша література в середньовічній Україні-Русі. З Біблією вона розвивалася впродовж останнього тисячоліття. На всіх етапах її багатовікового розвитку спостерігається тісне переплетіння національного і релігійного. Найкращі оригінальні самобутні твори – духовна поезія, житія, патерики, агіографічна проза, драматичні твори – були написані на теми Євангелій чи історії Церкви³⁸.

Під впливом Біблії, Псалтиря та іншої духовної літератури письменники кінця XIV–XV ст. прагнуть якомога більше абстрагувати всі явища, намагаються знайти символи вічного, духовного, „божественного” в природі, людському житті, в історичних подіях.

³⁶ М. Грушевський, *Op. cit.*, Київ 1993, т. 2, с. 37.

³⁷ Л. Рева, *Ще раз про візантійські впливи* [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, Київ 2005, вип. 14, с. 334–340.

³⁸ Л. Рева, *Євангеліє як джерело національної духовності* [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, Київ 2004, вип. 13, с. 325–331.

Середньовічна книжність була пройнята прагненням до символічного тлумачення Святого Письма³⁹, оскільки „це більш сміливе й оригінальне образотворення, частковий відхід від середньовічних традицій і прагнення до більшої емоційності”⁴⁰.

Д. Лихачов зазначав, що новий стиль відповідав новому змістові, передусім емоційно-експресивної житійної літератури⁴¹. Письменники намагаються якнайповніше розкрити об’єкт зображення. Саме це приводить їх до вживання постійних повторів, перифразів, тавтологічних словосполучень, синонімів, антитез – тих засобів, що уповільнюють оповідь і водночас служать завданням звернути увагу читача на відомості, подані у творі. Однак, – за словами В. Крекотня, – середньовічні хроніки, часто базуючись на реальних подіях, реконструюючи історичні картини, опинялися „на межі між історіографією, учительною літературою і белетристикою”⁴². І хоча літописи за жанром це історичні пам’ятки, їх визначали, за висловом М. Грушевського, як „свого роду літературний архів”⁴³. С. Єфремов відзначав той факт, що літописи повсякчас мали домішок легендарних подій, міфів, що граничили з реаліями, містили вкраплення фольклорних елементів, билин тощо, тому слід сприймати літопис як „цілий збірник літературних творів різних авторів і навіть різних часів, результат колективної праці багатьох людей чи, може, й поколінь...”⁴⁴.

У середньовічній літературі „високого” стилю структура творів різних жанрів будується за певним стереотипом. Будь-яка ситуація описується за схемою, моделлю, а персонаж зображується за тим чи іншим трафаретом. Та це й зрозуміло, оскільки уповільненість суспільного розвитку в середні віки і наявність релігійного світогляду надовго закріплювали у свідомості людей певні уявлення, а в літературі – засоби їх художнього втілення⁴⁵.

З останньої чверті XIV ст. у східнослов’янській літературі розвивається експресивно-емоційний стиль, що найбільше виявив себе в агіографічних та учительно-проповідницьких жанрах. Цей стиль розвинувся разом із другим південнослов’янським впливом, який поєднував слов’янські, візантійські та романські впливи. Перевірялися старі переклади, робилися нові, здебільшого з грецьких та латинських оригіналів.

³⁹ Д. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград 1967, с. 161.

⁴⁰ Ю. Пелешенко, *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XV ст.*, Київ 1990, с. 99; Ю. Пелешенко, *Українська література пізнього середньовіччя (II половина XIII–XV ст.). Джерела. Система жанрових традицій. Духовні інтенції*, Київ 2004.

⁴¹ Д. Лихачев, *Русская литература. История всемирной литературы*: в 9 т., Москва 1985, т. 3, с. 466.

⁴² *Історія української літератури*: у 8 т., Київ 1967, т. 1. *Давня література (XI – перша половина XVIII ст.)*, с. 73.

⁴³ М. Грушевський, *Op. cit.*, Київ 1993, т. 2, с. 101.

⁴⁴ С. Єфремов, *Історія українського письменства*, Київ 1995, с. 92.

⁴⁵ М. Возняк, *Op. cit.*, с. 281–282.

Агіографи та історіографи критично вивіряли свої писання за першоджерелами, загострювався інтерес до психології героїв, виявляється посилена увага до еволюційної сфери людини, її душевного стану, починає дедалі помітніше проявлятися творча індивідуальність конкретних авторів. Це їх спрямовувало до стилістичного новаторства, так зв. „плетіння слівес”, „розвивається ... легше письмо, з'являються нові орнаментальні прикраси, посилюється вплив південно-слов'янських елементів у правописі”⁴⁶.

Другий південнослов'янський вплив хоч і приніс якісь стилістичні удосконалення в українську літературу, але якісно її не змінив. Це був час рукописних збірників, які зберігали від забуття та нищення пам'ятки Київської Русі.

У кінці XV – першій половині XVI ст. упроваджується латиномовна українська література. Українська література зазнає свіжого подиху ренесансних і реформаторських віянь. Нові ідеї приносили й поширювали вихідці з України, які здобували освіту за кордоном у Краківському і Карловому (Прага), французьких, німецьких університетах: Юрій Дрогобич (Юрій Котермак, бл. 1450–1494) – професор медицини й астрономії в Боллонському і Краківському університетах; Павло Русин із Кросна (бл. 1470–1517) – поет, магістр Краківського і Віденського університетів; Станіслав Оріховський із Перемишля (1513–1566) – публіцист, історик та філософ⁴⁷.

На кінець XV ст. припадає початок слов'янського кириличного книгодрукування⁴⁸, яке, за визначенням І. Франка, стало переломним фактором в історії українського письменства. Видання Швайпольта Фіоля в контексті вивчення слов'янських першодруків досліджували Я. Головацький⁴⁹, І. Франко⁵⁰, С. Голубев⁵¹, І. Свенціцький⁵², С. Сірополко⁵³, П. Попов⁵⁴ та інші українські й зарубіжні вчені.

⁴⁶ Д. Чижевський, *Ор. сіт.*, с. 206.

⁴⁷ В. Шевчук, *Відродження і Реформація в українській культурі XV–XVII ст. (Кілька думок до проблеми)* [в:] „Філософська і соціологічна думка”, № 4, 1989, с. 74.

⁴⁸ Л. Рева, *Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ* [в:] „Бібліотечний вісник”, № 3, 1994, с. 18–22.

⁴⁹ Я. Головацький, *Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славянорусской книги церковной печати с 1491 г. по 1864 г. в особенности же перечень галиcko-русских изданий церковной печати*, Санкт-Петербург 1874.

⁵⁰ І. Франко, *Зібрання творів*: у 50 т., т. 40.

⁵¹ С. Голубев, *О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491: библиограф. заметка*, Киев 1884.

⁵² І. Свенціцький, *Каталог книг церковно-славянської печати*, Жовква 1908.

⁵³ С. Сірополко, *Швайпольт Фіоль, перший друкар слов'янських кирилических книг*, Краків–Львів 1943.

⁵⁴ П. Попов, *Друкарство та його початок і поширення в Європі: XV–XVI в.*, Київ 1925; П. Попов, *Початки друкарства у слов'ян. З додатком статті „Слов'янські інкунабули київських бібліотек”*, Київ 1924; П. Попов, *Початковий період книгодрукування у слов'ян*, Київ 1958.

Для того, щоб забезпечити богослужбовими книгами православні церкви, які зазнавали утисків із боку католицького духовенства, краківський міщанин Швайпольт Фіоль (1479, Нойштадт-на-Айші, Німеччина – 1526, Краків, Польща) заснував слов'янську постійну друкарню і видрукував перші слов'янські богослужбові книги греко-східного сповідання *Осьмогласник* (*Октоїх*), *Тріодь пісню*, *Тріодь цвітну*⁵⁵, *Часослов* і, можливо, ще й *Псалтир*. Про нього згадує нижньогородський архієпископ Пителир у своїй праці *Працица противу вопросов раскольнических* (1721). Проте жодного примірника цієї книги не знайдено. Ці видання призначалися переважно для українців, на що вказують окремі прикмети (слова „отцю”, „давшому”, „к тобѣ”, „в собѣ” і т. ін), тобто мова Швайпольта Фіоля має дуже багато ознак живої української мови, про що свідчить І. Огієнко⁵⁶. У святцях, що їх додано до *Часослова*, є згадка про святих, особливо популярних лише в Україні: Феодосія Печерського, Володимира Великого, Бориса і Гліба та інших.

Друкарство Фіоля здійснювалося за матеріальної підтримки українських вельмож-меценатів. Важливим аргументом, який свідчить про масове призначення цих видань для православної церкви, зокрема української, є й те, що в *Часослові* 1491 р.

важливим і досі ще не використаним аргументом, який остаточно доводить масове призначення краківських видань Ш. Фіоля для „православних” країн, є вміщення в „Часослові” 1491 р., притому двічі – в службі „Шестого часа” і в „Павечерницѣ” – т. зв. „Символа вѣры” (початок: „Вѣрую во единого Бога” та ін.) в такому варіанті, який тоді у католиків вважався (і тепер вважається) єретичним, цілковито не прийнятним⁵⁷.

Перші слов'янські кириличні видання – *Тріодь пісна* та *Тріодь цвітна* (одні з найнеобхідніших богослужбових книг) – були виправлені, перекладені з грецької мови і видані Швайпольтом Фіолем близько 1491 року в Кракові, а написані приблизно у VIII–IX ст. Більшу частину канонів і пісень їх склали Феодор та Іосиф Студити – талановиті поети-іноки, святі брати. Пізніше книгу доповнювали своїми піснями Андрій Критський, Косьма Маюмський, Іоанн Дамаскин та ін.

До кінця XIV ст. *Тріоді* розповсюджувалися в рукописах грецькою мовою, і весь час вони доповнювалися новими піснями. У XIV ст. візантійський письменник-богослов Никифор Калліст (1256–1335) розмістив у них свої „синаксари” – додаткові тексти, які під час богослужіння не виконуються.

⁵⁵ Л. Рева, „Тріодь пісна” та „Тріодь цвітна” як різновиди слов'янських кириличних стародруків [в:] „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні”, вип. 10, Київ 2001, с. 230–233.

⁵⁶ І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Львів 1925, т. 1, с. 8.

⁵⁷ П. Попов, *Початковий період книгодрукування у слов'ян*, Київ 1958, с. 7–8.

Тріодь пісна доповнювалася творами і в XV ст. – після того, як сформувалася уже в особливу церковно-богослужбову книгу, і вже мала широке застосування в практиці візантійської Церкви.

Тріодь пісна та *Тріодь цвітна* розрізняються поміж собою кількістю та відмінністю послідовності пісень та канонів.

Тріодь пісна – це книга церковних пісень і молитов-канонів ранкових та вечірніх служб у буденні дні протягом усього великого посту. Свою назву отримала від грецького слова „трипіснець”, головним чином, від того, що всупереч усталеному в церковній практиці звичаю відправляти службу з 9 пісень канону, більша частина канонів *Тріоді пісної* складається лише з трьох пісень.

У всіх піснях *Тріоді пісної* подається вчення про сутність посту і значення його для релігійно-морального виховання віруючих.

У цій літургійній пам’ятці подається й режим повсякденного життя християнина протягом усього посту, режим, що відзначається гуманністю щодо людини та її тіла. Зміст усіх пісень *Тріоді пісної* – покаяння, молитва і піст.

Тріодь цвітна – безпосереднє продовження *Тріоді пісної*. Вона включає молитви, які виконувались на Пасху та в наступні 7-тижневі свята – до Трійці. Тобто книга використовувалася не більше 50 днів на рік, менше, ніж *Тріодь пісна*. Цим пояснюється і її менший наклад, а звідси – і рідкісність.

Книга отримала назву „цвітної” від неділі перед Великоднем, яку називають Вербною або Зеленою, Цвітною чи Квітною, а тиждень перед цією неділею – Вербним. У Вербну неділю зазвичай святять вербу. Відомо, що народ іудейський зустрічав Спасителя, коли він, за 5 днів до своєї хресної смерті, входив до Ієрусалиму, пальмовими та фініковими гілками. З цього і пішов звичай святити гілля дерев у Вербну неділю.

Як і в *Тріоді пісній*, у *Тріоді цвітній*, окрім молитов, є повчальні тексти з Біблії – паремії та синаксари. На відміну від південнослов’янських та московських *Тріодей*, у яких синаксари розміщуються безпосередньо в тексті, у *Тріодах* східнослов’янських ці додаткові тексти, що під час богослужіння не виконуються, розміщуються у кінці книги.

За даними Захарії Копистенського, архимандрита Києво-Печерської лаври, відомого на той час публіциста, палкого противника католицизму, книги Швайпольта Фіоля були поширені в Україні, про що йдеться в його відомій полемічній рукописній праці *Палінодія*, написаній у 1619–1621 роках. Саме Захарії Копистенському належить одна із перших згадок про слов’янські першодруки.

Водночас із видавничою діяльністю Швайпольта Фіоля починається слов’янське книгодрукування на Півдні – у Чорногорії. *Осьмогласник*, чи *Октоїх*, складений Іоанном Дамаскиним⁵⁸ та деякими іншими церковними письменниками,

⁵⁸ Іоанн Дамаскин (?– 754) – візантійський богослов і філософ. Йому належать численні праці філософського і богословського змісту, у яких він відстоював догматичне богослів’я, визнання й шанування ікон та переваги духовної влади над світською.

вийшов у світ через три роки після однойменної книги, виданої Фіодем у Кракові⁵⁹. Незважаючи на тотожність назв цих видань, зміст їх відрізняється.

У 1494–1496 роках у столиці Чорногорії Цетиньє діяла друкарня, якою керував ієромонах Макарій. Цетиньє – давня столиця країни. Саме тут розташовано палац короля Миколая і монастир, у якому зберігається нетлінна рука Іоанна Хрестителя. Один із найвідоміших монастирів – монастир Острог, поблизу якого – джерело святої води.

Про життєвий шлях отця Макарія у вітчизняній літературі немає майже ніяких відомостей. Російський дослідник кириличних слов'янських видань Є. Немировський припускає, що вчився він друкарської справи у Венеції, а до цього займався книгоописом у Цетинському монастирі. У 1493–1494 роках в м. Цетиньє за велінням Чорногорського воєводи Юрія Чорноєвича ієромонах Макарій друкує *Осьмогласник*, або *Октоїх*⁶⁰, а в 1495 році – *Псалтырь с возледованієм і Молитвенник*. Уперше в слов'янському кириличному книговидаванні з'являються передмови й післямови літературно-публіцистичного характеру, де розкривалася мета книги, наводилися її вихідні дані, описувалися історичні моменти появи тощо.

Октоїх – перший том видань. Його ще називають *Октоїх первогласник*. Друга книга Макарія – *Октоїх п'ятигласник*. Вона збереглася лише у фрагментах. Найповніший із них – 36 аркушів – знаходиться в Белграді. У фондах НБУ ім. В. І. Вернадського є один примірник цієї цінної пам'ятки слов'янської культури. Бібліотека отримала його з колекцій бібліотеки Київської духовної академії, про що свідчать маргіналії та печатки. До бібліотеки Київської духовної академії примірник надійшов 11. X. 1893 року як дар Церковно-археологічному товариству від його почесного члена, начальника російської місії в Єрусалимі архимандрита Антоніна Капустіна з нагоди святкування 400-річчя друкарства в Чорногорії. Оправа книги – XIX ст: шкіряна, з відтиснутим золотом рантом. На корінці – напис: „Октоих. 4.1. 1494”.

У примірнику, який зберігається в НБУВ, відсутні дані про автора, проте Б. Зданевич у *Каталозі інкунабул* у заголовку опису вказує прізвище Іоанна Дамаскіна. Імовірно, це було зроблено на підставі дослідження й порівняння цього видання з іншими ідентичними примірниками, де було вказано автора.

У деяких виданнях авторами *Осьмогласника (Октоїха)*, окрім Іоанна Дамаскіна, називаються й інші письменники – Йосип і Козьма Маюмський. У книзі є різноманітні помітки на полях слов'янською та грецькою мовами – в основному звертання до Бога з подякою йому. А на звороті 269-го аркуша

⁵⁹ Б. Зданевич, *Каталог інкунабул*, Київ 1974, с. 170.

⁶⁰ *Осьмогласник*, ієромонах Макарій за повелінням Юрія Чорноєвича, Цетиньє 1493, 4. 1. 1494. *Октоїх* – збірник текстів, т. зв. восьмигласів, – для потреб православної Церкви на кожний день тижня, і тому ряд пізніших видань збірника має підзаголовок *Шестодник*.

і на наступному вклеєному аркуші – записи південнослов'янською мовою. Один із них – вірші до Різдва.

Це видання порівняно з краківськими виданнями Швайпольта Фіюля відзначається якістю шрифту, відбитків, оздоб. У ньому багато червоного кольору, за допомогою якого друкар інколи відтворює повністю цілі рядки. Є й цілі ксилографічні рядки зразково чистої і мистецької роботи, що є свідченням високої техніки, перейнятої сербськими першодрукарями з Венеції.

Прекрасно видана книга вийшла великим накладом. Про це ми можемо судити по тому, що і в наші дні збереглося не менше 70 примірників цього видання.

Книга хоча й вийшла за межами України, але призначалася для українських читачів і використовувалася ними. Вона є важливим джерелом для вивчення історії книгодрукування, культури, духовності й освіченості українського народу, а також свідченням високих міжслов'янських зв'язків.

Хоча не всі твори південноруської літератури вижили, – говорить І. Франко, – чимало з них, особливо з української історіографії (між іншими цінна козацька хроніка „Русская достоверная літопись”), з котрої тільки уривки збереглися в працях Величка і Лукомського. А скільки з них і який саме великий вплив могли б справити ці витвори, котрі з патріотичним теплом оповідають про недавню минулу історію України, про криваві війни і дипломатичні стосунки, про героїчні зусилля і про грандіозні катастрофи, якби щаслива доля дозволила їм одразу по написанні побачити світ⁶¹.

Отже, література давнього письменства не тільки не зупинила своєї течії. Вона не виходила з берегів, продовжувала еволюціонувати, пристосовуючись до історичних обставин. Оспівуючи одвічне прагнення до демократичних свобод, література більше оживала у фольклорних зразках, у народній пісні та думках. Однак богослужбова література не перешкоджала цьому. І нехай одвертих закликів до боротьби у ній не було, проте відстоювання чеснот та правил поведінки людини в миру було канонем. У центрі уваги будь-якого суспільства завжди була і є Біблія, учення якої трансформувалося не лише в творчості культових письменників, а й майстрів слова – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших. Тому сьогодні повернення до студій Святого Письма та духовної літератури в навчальних закладах – першорядне завдання. Необхідно посилити роботу над програмами впровадження цих текстів у загальноосвітній школі, розширити кількість годин на їх викладання у вишах, оскільки навернення до звичаїв, християнської поведінки в молоді є таким же природним і присутнім, як і повсякденна поведінка.

⁶¹ І. Франко, *Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст.* [в:] *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.*, Київ 1993, с. 360.

P. S.

Походження терміну „Русь” є предметом дискусійних точок зору, над яким розбивають голови науковці протягом понад 200 років. Їх щонайменше три: південний погляд, згідно якого „Русь” має середньодніпровське походження; північний – назва запозичена від варягів, які заселялися берегами Дніпра, від фінської назви шведів „грести”, і соціальний, який нічого не говорить про походження назви, однак тлумачить її як назву лише верхівки східно-слов’янського суспільства. Польський історик Г. Ловмянський припускає, що слово „Русь” могло потрапити до мови причорноморських греків, а вже в IX ст. стало відомим і у Візантії. Іраніст В. Абаєв стверджує, що перською мовою етнонім „Русь” означає „саяво”. Ця гіпотеза припускала можливість існування зв’язку між словом „світло” і назвою кочівників роксоланів. Г. Ловмянський визначав цим терміном приналежність до територій Середнього Подніпров’я. Назва „Русь” є органічною для південних земель східних слов’ян ще від сарматських часів. У анти-норманському погляді слово „Русь”, якого притримувався і М. Грушевський, пов’язується з назвами річок Рось і Русна, що протікають центром України. Але ми звертаємося до першоджерел, до літописів. Так, початок Русі іде уже від IX–X століття. *Повість Временних літ* XI ст. представляє біблійну розповідь про поділ землі між синами Ноя, продовжену легендою про відвідування Русі Андрієм Первозванним, переказом про заснування Києва, розселення слов’ян та їх звичаї. У зв’язку з тим, що центром східнослов’янської держави був Київ, історична література послуговується терміном „Київська Русь”. До Києва як столиці Русі стікалася найширша і найрізноманітніша інформація звідусіль, із найвіддаленіших куточків. Вона опрацьовувалася канцелярією великокнязівського двору, митрополичою кафедрою, Печерським монастирем, який слугував координатором поміж усіх земель, а також фамільними князівськими монастирями. Руське літописання XII ст. відрізнялося від старого монастирського літописання XI ст. настільки, наскільки самі князівства-отчини, самостійні королівства XII ст. відрізнялися від Київської Русі. З часом до обігу долучилися ще два означення: „Давня Русь” та „Давньоруська держава”. Слово „Україна” вперше з’являється в літописах у 1187 р. і спочатку вживається як географічне позначення Київського порубіжжя. О. Субтельний зазначав: „Як не вдалося достеменно знайти походження слова „Русь”, так і немає загальної згоди щодо ширшої проблеми – співвідношення зовнішніх скандинавських впливів і чинників власне слов’янської еволюції у виникненні Київської Русі”⁶². О. Пріцак же висловив думку, що питання про етнічне походження Русі є несуттєвим – вона спочатку була полі етнічним і багатомовним торговельним центром, який мав на меті утворити контроль над торговельними шляхами поміж Балтійським і Середземним морями, утворивши політичну єдність під назвою „Київська Русь”. *Історія української літератури* позначає „найстаріший період свого

⁶² О. Субтельний, *Україна. Історія*, Київ 1991, с. 34.

розвитку – в часах княжої Київської Русі XI–XIII ст., яка сформувалася в літературу ...”⁶³. М. Грушевський вживає термін „Київська держава”, а її історію XI–XIII ст. в XVIII–XIX ст. уже трактовано, студійовано й викладано найчастіше як складову частину „руської” історії, себто Російської держави й суспільності. Н. Полонська-Василенко вживає термін „Київська Русь”, зазначаючи, що „причин занепаду Київської Русі було багато. Перша з них – надто великі розміри держави: вона була найбільшою в Європі і до складу її входили не лише українці, але й цілий конгломерат народів, об’єднаних владою спільної династії та Церкви. Осередком влади був Київ”⁶⁴, що знову підкреслює той факт, щоби зазначений період – до XIII ст. уважати періодом Київської Русі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Бегунов Ю., *Проблемы изучения торжественного красноречия южных славян IX–XVI вв.* [в:] *Славянская литература: VII Межд. съезд славистов*, Варшава 1973, Москва 1973. [Begunov Ů., *Problemy izučeniâ toržestvennogo krasnorečiâ ůžnyh slavân IX–XVI vv.* [v:] *Slavânskaâ literatura: VII Mežd. s"ezd slavistov*, Varšava, avgust, 1973, Moskva 1973.]
- Білецький А., *Грецькі написи на мозаїках Софії Київської*, Київ 1961. [Bilec'kij A., *Grec'ki napisi na mozaïkah Sofii Kiïvs'koï*, Kiïv 1961.]
- Білецький О., *Перекладна література візантійсько-болгарського походження* [в:] Білецький О., *Зібрання творів*: у 5 т., Київ 1965, т. 1. [Bilec'kij O., *Perekladna literatura vizantijs'ko-bolgars'kogo pohodžennâ* [v:] Bilec'kij O., *Zibrannâ tvoriv*: u 5 t., Kiïv 1965, t. 1.]
- Возняк М., *Занепад літератури через татарське лихоліття* [в:] Возняк М., *Історія української літератури*: у 2 кн., Львів 1992, кн. 1. вид. 2-ге, випр. [Voznâk M., *Zanepad literaturi čerez tatars'ke liholittâ* [v:] Voznâk M., *Īstorîâ ukrâïns'koï literaturi*: u 2 kn., L'viv 1992, kn. 1. vid. 2-ge, vipr.]
- Головацкий Я., *Дополнение к очерку славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, содержащее книги и статьи, пропущенные в первом выпуске хронологического указателя славянорусской книги церковной печати с 1491 г. по 1864 г. в особенности же перечень галицко-русских изданий церковной печати*, Санкт-Петербург 1874. [Golovackij Â., *Dopolnenie k očerku slavâno-russkoj bibliografii V. M. Undol'skogo, soderžašee knigi i stat'i, propušennye v pervom vypuske hronologičeskogo ukazatelâ slavânorusskoj knigi cerkovnoj pečati s 1491 g. po 1864 g. v osobennosti že perečen' galicko-russkih izdanij cerkovnoj pečati*, Sankt-Peterburg 1874.]

⁶³ *Історія української літератури*: у 12 т., ред. В. Дончик, Л. Скупейко та ін.; передм. М. Жулинського, т. 1 *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*, наук. ред. Юрій Пелешенко, Микола Сулима, Київ 2013, с. 89.

⁶⁴ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*: у 2 т., т. 1, Київ 1992, с. 179.

- Голубев С., *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: опыт церковно-исторического исследования*, Киев 1883, т. I: Приложение. [Golubev S., *Kievskij mitropolit Petr Mogila i ego spodvižniki: opyt cerkovno-istoričeskogo issledovaniâ*, Kiev 1883, t. I: Priloženie.]
- Голубев С., *О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове 1491: библиограф. заметка*, Киев 1884. [Golubev S., *O pervopečatnyh cerkovno-slavânskikh knigah, izdannyh v Krakove 1491: bibliograf. zametka*, Kiev 1884.]
- Грабович Г., Деякі теоретичні проблеми українського літературознавства [в:] Грабович Г., *До історії української літератури*, Київ 1997. [Grabovič G., *Deâki teoretičnî problemi ukraïns'kogo literaturoznavstva* [v:] Grabovič G., *Do istoriï ukraïns'koï literaturi*, Kiïv 1997.]
- Грушевський М., *Історія української літератури*: у 6 т., 9 кн., Київ 1993, т. 2, 3. [Gruševskij M., *Īstoriâ ukraïns'koï literaturi*: u 6 t., 9 kn., Kiïv 1993, t. 2, 3.]
- Гудзий И., *История древней русской литературы*, Москва 1966. [Gudzij I., *Istoriâ drevnej russkoj literatury*, Moskva 1966.]
- Гудзий И., *История Византии*, Москва 1967, т. 1–3. [Gudzij I., *Istoriya Vizantiji*, Moskva 1967, t. 1–3.]
- Гудзий И., *Византийская литература*, Москва 1974. [Gudzij I., *Vizantijskaâ literatura*, Moskva 1974.]
- Єр'омін І., „Зведений” Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах, Київ 1927. [Ėr'omin Ī., „Zvedenij” Paterik u pîvdenno-slov'âns'kih, ukraïns'komu ta moskovs'komu pis'menstvah, Kiïv 1927.]
- Єфремов С., Загальні уваги до історії українського письменства [в:] Єфремов С., *Історія українського письменства*, Київ 1995. [Ėfremov S., *Zagal'nî uvagi do istoriï ukraïns'kogo pis'menstva* [v:] Ėfremov S., *Īstoriâ ukraïns'kogo pis'menstva*, Kiïv 1995.]
- Закревский Н., *Описание Киева*, Москва 1868, т. 2. [Zakrevskij N., *Opisanie Kievâ*, Moskva 1868, t. 2.]
- Історія Києва*: у 3 т., 4 кн., Київ 1986, т. 1: *Стародавній і середньовічний Київ*. [Īstoriâ Kiêva: u 3 t., 4 kn., Kiïv 1986, t. 1: *Starodavnij i seredn'ovičnij Kiïv*.]
- Історія української літератури*: у 12 т., ред. В. Дончик, Л. Скупейко та ін.; передм. М. Жулинського, т. 1 *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*, наук. ред. Ю. Пелешенко, М. Сулима, Київ 2013. [Īstoriâ ukraïns'koï literaturi: u 12 t., red. V. Dončik, L. Skupejko ta in.; peredm. M. Źulins'kogo, t. 1 *Davnâ literatura (X – perša polovina XVI st.)*, nauk. red. Ŭ. Pelešenko, M. Sulima, Kiïv 2013.]
- Кононенко П., *Українська література: проблеми розвитку*, Київ 1994. [Kononenko P., *Ukraïns'ka literatura: problemi rozvitku*, Kiïv 1994.]
- Лихачев Д., *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России*, Москва 1958. [Lihačev D., *Nekotorye zadači izučeniâ vtorogo ŭžnoslavânskogo vliâniâ v Rossii*, Moskva 1958.]
- Лихачев Д., *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград 1967. [Lihačev D., *Poëtika drevnerusskoj literatury*, Leningrad 1967.]

- Лихачев Д., *Русская литература. История всемирной литературы*: в 9 т., Москва 1985, т. 3. [Lihačev D., *Russkaâ literatura. Istoriâ vseмирnoј literatury*: v 9 t., Moskva 1985, t. 3.]
- Махновець Л., *Література другої половини XIII – середини XVI ст.* [в:] *Історія української літератури*: у 8 т., Київ 1967, т. 1. [Mahnovec' L., *Literatura drugoј polovini XIII – seredini XVI st.* [v:] *Īstoriâ ukrains'koј literaturi*: u 8 t., Kiïv 1967, t. 1.]
- Микитась В., *Література XIV – першої половини XVI ст. Давня українська література*, Київ 1978. [Mikitas' V., *Literatura XIV – peršoј polovini XVI st. Davnâ ukrains'ka literatura*, Kiïv 1978.]
- Микитась В., *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ 1988. [Mikitas' V., *Ukrains'ka literatura XIV–XVI st.*, Kiïv 1988.]
- Микитась В., *Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори*, Київ 1988. [Mikitas' V., *Ukrains'ka literatura XIV–XVI st. Apokrif. Agiografiâ. Palomnic'ki tvori. Īstoriografični tvori. Polemični tvori. Perekladni povisti. Poetični tvori*, Kiïv 1988.]
- Мишанич О., *Крізь віки*, Київ 1996. [Mišanič O., *Kriz' viki*, Kiïv 1996.]
- Огієнко І., *Історія українського друкарства*, Львів 1925, т. 1. [Ogiēnko Ī., *Īstoriâ ukrains'kogo drukarstva*, L'viv 1925, t. 1.]
- Пелешенко Ю., *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XV ст.*, Київ 1990. [Pelešenko Ū., *Rozvitok ukrains'koј orators'koј ta agiografičnoј prozi kincâ XIV – počatku XV st.*, Kiïv 1990.]
- Пелешенко Ю., *Українська література пізнього середньовіччя (II половина XIII – XV ст.). Джерела. Система жанрових традицій. Духовні інтенції*, Київ 2004. [Pelešenko Ū., *Ukrains'ka literatura pižn'ogo seredn'oviččâ (II polovina XIII – XV st.). Džerela. Sistema žanrovih tradiciј. Duhovni ĭntenciј*, Kiïv 2004.]
- Полонська-Василенко Н., *Історія України*: у 2 т., т. 1, Київ 1992. [Polons'ka-Vasilenko N., *Īstoriâ Ukraїni*: u 2 t., t. 1, Kiïv 1992.]
- Попов П., *Початки друкарства у слов'ян з додатком статті „Слов'янські інкунабули київських бібліотек”*, Київ 1924. [Popov P., *Počatki drukarstva u slov'ân z dodatkom statti „Slov'âns'ki ĭnkunabuli kiïvs'kih bibliotek”*, Kiïv 1924.]
- Попов П., *Друкарство та його початок і поширення в Європі: XV–XVI в.*, Київ 1925. [Popov P., *Drukarstvo ta jogo počatok ĭ poširennâ v Ėvropi: XV–XVI v.*, Kiïv 1925.]
- Попов П., *Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст.*, Київ 1959. [Popov P., *Albaniâ v rosij's'kij ta ukrains'kij literaturah XV–XX st.*, Kiïv 1959.]
- Попов П., *Початковий період книгодрукування у слов'ян*, Київ 1958. [Popov P., *Počatkovij period knigodrukuvannâ u slov'ân*, Kiïv 1958.]
- Рева Л., *Видання Швайпольта Фіоля у фондах відділу стародруків та рідкісних видань ЦНБ* [в:] „Бібліотечний вісник”, №3, 1994, с. 18–22. [Reva L., *Vidannâ Švajpol'ta Fiolâ u fondah viddilu starodrukiv ta ridkisnih vidan' CNB* [v:] „Bibliotečnij visnik”, № 3, 1994, s. 18–22.]
- Рева Л., *Євангеліє як джерело національної духовності* [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст.*, вип. 13, Київ 2004, с. 325–331. [Reva L.,

Ėvangelië âk džerelo nacional'noi duhovnosti [v:] *Novi doslidžennâ pam'âtok kozac'koï dobi v Ukraïni: zb. nauk. st., vip. 13, Kiïv 2004, s. 325–331.*]

Рева Л., *Літературний Київ середньовіччя* [в:] „Вісник Книжкової Палати”, №11 (64), 2001, с. 43–46. [Reva L., *Literaturnij Kiïv seredn'oviččâ* [v:] „Visnik Knižkovoï Palati”, № 11, 2001, s. 43–46.]

Рева Л., „Триодь пісна” та „Триодь цвітна” як різновиди слов'янських кириличних стародруків [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, вип. 10, Київ 2001, с. 230–233. [Reva L., „Triod' pìsna” ta „Triod' cvìtna” âk rìznovidi slov'âns'kih kiriličnih starodrukiv [v:] *Novi doslidžennâ pam'âtok kozac'koï dobi v Ukraïni*, vip. 10, Kiïv 2001, s. 230–233.]

Рева Л., *Ще раз про візантійські впливи* [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст., вип. 14, Київ 2005, с. 334–340.* [Reva L., *Še raz pro vizantijs'ki vplivi* [v:] *Novi doslidžennâ pam'âtok kozac'koï dobi v Ukraïni: zb. nauk. st., vip. 14, Kiïv 2005, s. 334–340.*]

Свенціцький І., *Каталог книг церковно-славянської печати*, Жовква 1908. [Svencìc'kij Ī., *Katalog knig cerkovno-slavânskoj pečati*, Žovkva 1908.]

Сірополько С., *Швайпольт Фіоль, перший друкар слов'янських кирилических книг*, Краків; Львів 1943. [Siropolko S., *Švajpol't Fiol', peršij drukar slov'âns'kih kirilivs'kih knig*, Krakiv; L'viv 1943.]

Слов'янські рукописи XI–XIV ст., Київ 1969. [*Slov'âns'ki rukopisi XI–XIV st.*, Kiïv 1969.]

Строев П., *О византийском источнике Нестора* [в:] „Труды общества истории древностей российских”, ч. IV, кн. 1, Москва 1828. [Stroev P., *O vizantijskom istočnike Nestora* [v:] „Trudy obšestva istorii drevnostej rossijskih”, č. IV, kn. 1, Moskva 1828.]

Субтельний О., *Україна. Історія*, Київ 1991. [Subtel'nij O., *Ukraïna. Īstoriâ*, Kiïv 1991.]

Франко І., *Візантійська література* [в:] Франко І., *Зібрання творів: у 50 т.*, Київ 1981, т. 29, с. 184–194. [Franko Ī., *Vizantijs'ka literatura* [v:] Franko Ī., *Zibrannâ tvoriv: u 50 t.*, Kiïv 1981, t. 29, s. 184–194.]

Франко І., *Характеристика руської літератури XVI–XVIII ст.* [в:] *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.*, Київ 1993. [Franko Ī., *Harakteristika rus'koï literaturi XIV–XVIII st.* [v:] *Ėvropejs'ke Vïdrodžennâ ta Ukraïns'ka literatura XIV–XVIII st.*, Kiïv 1993.]

Чижевський Д., *Історія української літератури XIV–XV віків* [в:] Чижевський Д., *Історія української літератури: від початків до доби реалізму*, Тернопіль 1994. [Čiževs'kij D., *Īstoriâ Ukraïns'koï literaturi XIV–XV vikiv* [v:] Čiževs'kij D., *Īstoriâ Ukraïns'koï literaturi: vïd počatkiv do dobi realizmu*, Ternopil' 1994.]

Шамрай А., *Українська література: стислий огляд*, Харків 1927. [Šamraj A., *Ukraïns'ka literatura: stisljij oglâd*, Harkiv 1927.]

Шевчук В., *Відродження і Реформація в українській культурі XV–XVII ст. (Кілька думок до проблеми)* [в:] „Філософська і соціологічна думка”, № 4, 1989. [Ševčuk V., *Vïdrodžennâ i Reformaciâ v Ukraïns'kij kul'turi XV–XVII st. (Kil'ka dumok do problemi)* [v:] „Filosofs'ka i sociologična dumka”, № 4, 1989.]

Шевчук В., *Письменство XIII–XV століть* [в:] Шевчук В., *Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII ст.*: у 2 кн., Київ 2004, кн. 1: *Ренесанс. Раннє Бароко*. [Ševčuk V., *Pis'menstvo XIII–XV stolit'* [v:] Ševčuk V., *Muza Roksolans'ka. Ukraïns'ka literatura XVI–XVIII st.*: u 2 kn., Kiïv 2004, kn. 1: *Renesans. Rannê Baroko*.]
Zubrycki D., *Historyczne badania o drukarniach rusko-siowianskich w Galicji*, Lwów 1836.

Рева Лариса – кандидатка філологічних наук, член-кореспондентка Національної академії вищої освіти України, членкиня Національної спілки краєзнавців України.